

»Danmarks Kirker«: Præstø, Sorø, Thisted, Københavns, Maribo, Bornholms, Haderslev, Tønder, Abenrå, Sønderborg, Frederiksborg og Århus amter, samt København. Udgivet af Nationalmuseet 1933-78.

En midtvejsrapport:

ALT AANDER DEN STØRSTE TARVELIGHED. Således karakteriserede N. L. Høyen 1857 Århus domkirke i »Fædrelandet«. Disse Høyens ord, ja hele hans kunsthistoriske virksomhed vidner om begyndelsen til en antikvarisk interesse i samfundet uden hvilken et gigantisk projekt som »Danmarks Kirker« ikke havde set dagens lys.

De økonomiske omvæltninger der fulgte med overgangen fra et feudalt samfund til et kapitalistisk dito skabte en ny klasse: borgerskabet med en ny selvforståelse: den borgerlige offentlighed (jfr. Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed*, norsk oversættelse 1971). Som noget karakteristisk for den borgerlige offentlighed opereres der med nogle afgrænsninger af forhold som i det feudale samfund var tæt integrerede. For eksempel sker der en udgrænsning af en kulturel sfære til at være noget i sig selv fungerende – løsrevet fra tidligere bindinger. Blandt andet kirkerne opleves som selvstændige kultur-faktorer uafhængige af deres tidligere funktion i en feudal repræsentativ offentlighed. De bliver med deres inventar genstand for speciel arkitektonisk og kunsthistorisk interesse.

Denne interesse falder i tråd med positivismens inddragelse af fænomenalismen i et opgør med metafysikken med dens deraf følgende krav om indsamling af »objektive« data. Tiden var ved at blive moden til de store og omfattende udgivelser med dataindsamlinger: historiske, antikvariske, topografiske m.m. »Danmarks Kirker« som blev startet i begyndelsen af 1930'erne er et af de mest ambitiøse foretagender i dette arbejde inden for den kulturelle sfære. »Danmarks Kirker« repræsenterer en kulturindustri på forløbig 18.000 sider.

Høyens ovenfor citerede negative betragtninger var af æstetisk karakter. Det er her ved hans vurdering adskiller sig fra tidligere tiders bedømmelse. For gangne århundreders synsprotokoller fra samtlige kirker vidner også om negative udbrud. Tolv år forinden Høyens betragtning skrev kirkesynet om Århus domkirke: »den forhen store hvide hvælving inde i kirken skjules viseligen af et tæppe, thi dersom dette borttages, ville et syn vise sig som måske ikke har mage i nogen kirke, da hvælvingen er ganske grøn af fugtighed« (jfr. Axel Bolvig: »Tårne fuldmange sank i grus«, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1970). Disse synsmændenes jammerklager har deres rent praktiske funktion i modsætning til en æstetisk vurdering da det her drejede sig om kirkernes anvendelse, deres repræsentative funktion.

De kirker som 1600- og 1700-tallets menigheder kæmpede for blot at sikre en nødtørfvig vedligeholdelse så at de ikke skulle styrte omkuld er nu indgået som noget fundamentalt i vores kulturarv. De er nu rykket op til at leve et selvstændigt liv i videnskabelige værker og i handskerumsbøger, i pjecer og i pragtudgaver. Udgangspunktet for al beskæftigelse med vore kirker er naturligt nok »Danmarks Kirker«. Værket er en hovedhjørnesten for al anden arkitektonisk og kunsthistorisk virksomhed. Dets afsmitning og dermed indflydelse ses overalt. »Danmarks Kirker« indtager således en betydningsbærende plads i den kulturelle sfære som rækker langt ud over dets videnskabelige sigte. Som det værk de mere populære fremstillinger suger næring af har det en stor folkelig kulturel afsmitningseffekt:

»Ved et gammelt korvindues karm (i Hammer kirke) afdækkede man for en lille snes aar siden tre kridtsten, hvori der var mejslet et ornament i baandslyng. Stilen har efter runesten i den rige norske bygd, hvor Halvdan Svarte var fra og hvor Olav den Hellige blev født, faaet navnet Ringerikestil. Den er omtrent fra Stiklestadtiden. De lærde me-

ner at ornamentet tilfældigt er hugget der, det er leg, eller en mejselprobe. Hastig gjort. Det har endnu ligget stonmesteren i haanden. Eller i sjælen. Enten der nu var tænkt noget finere med baandslyngtet eller det maaske blev hugget for morskab, saadan ser man altsaa en henfarende tid naa at sætte sit bomærke i næste tidsalders hus. Baandslyngtet springer maaske lige herover fra den gamle trækirke som forud laa paa stedet, nok ogsaa en anselig bygning, herredskirke som efterfølgeren. Men kridtstenene med dette afskedsvink fra stavkirkerne sidder ikke mere i Hammer kirke, de er paa Nationalmuseet hvor det bedste og mærkeligste havner« (Martin A. Hansen: *Orm og tyr* 1956, s. 282).

Publikationsrækken starter med Præstø amt (1933-35). Hertil kan bemærkes at amtsinddelingen af hæfterne på mange måder er uheldig da opdelingen af landet i amter intet har med kirkebyggeriet og -udsmykningen at gøre. Men da det under alle omstændigheder er uoverskueligt at følge den for kirkerne mest naturlige inddeling nemlig i stifter kan amtsinddelingen være så god som nogen anden. Påvirkningen fra Trap: »Danmark« gør sig sikkert gældende og samtidig er det blevet muligt i større udstrækning at tilgodese en demokratiserende spredning over hele landet af kulturproduktet. Efter Præstø amt følger: Sorø amt 1936, Thisted amt 1940, Københavns amt 1944, Maribo amt 1948, Bornholm 1954, Haderslev amt 1954, Tønder amt 1957, Åbenrå amt 1959, Sønderborg amt 1961, Frederiksborg amt 1964, Århus amt 1968. Sideløbende hermed er fra 1945 udgivet en lang række af kirkerne i København.

Gennemgangen af de enkelte kirker er at betragte som den beskrivende del der skal gøre værket til et »Reportorium, der kan give Videnskabsmændene, i første Række Kunsthistorikerne, men dernæst ogsaa Lokal- og Personalhistorikerne, en udtømmende Oversigt over det vidtspredte Stof« (Præstø amt, s. 9). Heroverfor står den kunsthistoriske oversigt der afslutter hvert enkelt amts kirkebeskrivelser og som foruden at være konkluderende og sammenfattende ogsaa bringer analyser og vurderinger. For brugerne bliver dermed de kunsthistoriske oversigter til uundværlige supplement og opsamlinger af den vidensfond som kun medarbejderne kan have. Det er i allerhøjeste grad beklageligt hvis indskrænkninger fører til afskaffelse af disse oversigter hvilket jeg siden skal komme nærmere ind på.

En samlet vurdering af de mange tusinde sider om vores kirker kan kun blive overfladisk. Den er desuden umuliggjort ved de uundgåelige ændringer i udgiverpraksis som er sket i de forløbne 45 år siden værkets start. Som sidste skud på stammen står Århus domkirke. Derfor vil jeg tage udgangspunkt i værkets behandling af denne landets længste kirke.

Skillelinjen mellem de beskrivende og de vurderende dele er her ikke knivskarp. På dette felt er der med de senere års udgivelser af »Danmarks Kirker« sket et for brugeren glædeligt fremskridt. Kirke- og inventarbeskrivelserne og den kunsthistoriske oversigt er totalt et stort apparatur og for Århus amts vedkommende er oversigten – hvis den overhovedet udkommer – et fjernliggende perspektiv. Derfor er det meget nyttigt at der i noterne bringes en god del supplerende oplysninger om f. eks. stilistiske ligheder med anden arkitektur og andet inventar hvorved ses at kirken har været såvel modtagende som givende. Det er herved betydelig lettere for brugeren at sætte denne kirke på plads i en større helhed.

Emnedelingen i værket er den i alle tidligere udkomne bind fastlagte. Først indledes med en fagordbog som i forhold til de ældre amtsbind er langt mere detaljeret og med tegninger og fotografier bedre belyst. Det er meget nyttigt for ikke-kunsthistorikeren med en sådan ordbog og man kunne ønske sig endnu flere forklaringer. Det synes ogsaa at fremgå at der med den udvidede række fagord er dukket et afgrænsningsproblem op.

F. eks. kan man under stikordet apostelattributter finde de symboler hvormed hver enkelt apostel i kirkekunsten karakteriseres. Jakobs attribut: ibskallen er endog blevet selvstændigt opslagsord. Det er i og for sig uhyre prisværdigt men hvad med de mange andre hellige personer og deres attributter samt det ganske kirkelige symbolsprog? At medtage den hele himmelske hærske og dens kendetegn ville fylde enormt og det er vel grunden til at vi her i fagordbogen må nøjes med apostlene. Da behovet for en fylldig fagordbog inden for kirkelig kunst, arkitektur og ikonografi sikkert er stort ville det utvivlsomt være en – i hvert fald pladsbesparende – fordel om redaktionen én gang for alle lod udarbejde en sådan selvstændig opslagsbog med henvisninger til danske eksempler.

Efter fagordbogen følger en arkivaliefortegnelse og det er overvældende at se hvilken uendelig række af papirer der er gennemlæst. Hvor de ældste bind af »Danmarks Kirker« først og fremmest holdt sig til regnskabsbøger og præsteindberetninger som de umiddelbart mest givende så har man nu støvsuget alle arkiver og biblioteker for oplysninger. Ud fra dette forhold er det forståeligt at domkirken i Århus forholdsmæssigt får en langt grundigere beskrivelse end f. eks. St. Bendt i Ringsted. Omhu er sat over hurtig udgivervirksomhed hvilket kan være et stort savn men som jeg vil fremhæve som prisværdigt, da man med de senere udgivelser af »Danmarks Kirker« (de sønderjyske, Frederiksborg og Århus amter) således kan sige at der ikke i arkiverne ligger skjulte oplysninger af væsentlig betydning. Hermed har man endelig opfyldt de ovenfor citerede intentioner at give videnskabsmændene en udtømmende oversigt hvilket faktisk må indebære, at man overskrider den i samme forord følgende sætning: »Da Værket saa langt fra skal overflødig gøre yderligere Arbejder, det være sig om det enkelte Monument eller Monumentgrupper, at det tværtimod skal være et Hjælpemiddel for disse, kan der kun tiltaas Beskrivelsen af de enkelte Mindesmærker en begrænset Plads«. Der vil fremover i en lang årrække ikke være behov for andre kunsthistoriske beskrivelser af Århus domkirke.

De mange arkivpakker med forskelligartet indhold kan ikke have været lige spændende læsning. Regnskabsbog for Hedevig Margrethe Larssons begravelseslegat har vel bragt enkelte bygningsrelevante oplysninger, ja selv i en degneenkekasseprotokol findes der syn over nogle kirker. Som et utopisk sidespring kan en historiker ikke undlade at ærgre sig over, at de utallige informationer som er blevet observeret i det gennemlæste arkivstof ikke er blevet fastholdt. Kirkeværket vil jo også henvende sig til lokal- og personalhistorikerne. For eksempel må »Dombkirkens Stolebog 1634–1863« utvivlsomt rumme et væld af oplysninger om personalhistoriske forhold samt om interessante prisudviklinger inden for kirkens stoleudlejervirksomhed og dermed økonomiske udnyttelse af et samfundsskabt behov for kirkegang i den ganske befolkning. Regnskabsbøgerne er fremragende kilder til den økonomiske historie etc.

Som noget nyt er indføjet et afsnit om domkirkens forvaltning hvilket er særdeles nyttigt til en forståelse af, hvorledes et sådant stort bygningskompleks overhovedet fungerede. Da kirken jo var og er domkirke fandtes der i katolsk tid og indtil 1660erne et domkapitel foruden sammenslutninger af de evige vikarer og korbikarerne der varetog de forskellige gøremål i kirken. Oprettelsen af et kantorembede som et tredje prælatur i 1266 nævnes i forbindelse med bispens ønske om at ville »genskabe gudstjenestens tidligere ry« (jfr. DD 2 II 18), men mon ikke denne for biskop Tyge så bekostelige embedsoprettelse hænger sammen med fuldførelsen af den tidligste teglstenskirke. Kantoren skal foruden at styre koret og gudstjenesten i kirken også forestå den nødvendige ringning, korbøgerne, altrenes kalke og kirkeprydelser hvilket kunne tyde på, at nu stod hele bygningen under tag. Afsnittet kaldes »Træk af domkirkens forvaltning«. Når »Dan-

marks Kirker« engang vil nå frem til Ribe domkirke må man håbe, at redaktionen har taget konsekvensen af værdien ved dette vigtige afsnit og følgelig vil kalde det »Domkirkens forvaltning« med en påfølgende fyldig behandling. Indsigt i dette emne er en nødvendig forudsætning for en forståelse af bygningshistorien.

Det følgende afsnit er ligeledes med til at belyse bygningen som en levende organisme. Det er en beskrivelse af altrenes og vikariernes historie og heri opregnes på baggrund af indstiftelsesbreve og kalkmalerier ikke mindre end 38 forskellige altre hvortil der har været knyttet forpligtelser som læsning af sjælemesser og lignende. Man ligefrem aner at kirkens præsteskab har arbejdet på skiftehold i døgndrift. Disse oplysninger viser hen på nogle tankevækkende aspekter ved hele det kirkelige system som en stort set uproductiv faktor i et samfund hvis overskudsproduktion i forhold til den totale befolkningsmasse har været særdeles begrænset – men det er jo ikke »Danmarks Kirkers« opgave at afdække disse forhold.

Efter disse historisk prægede afsnit starter værket med en beskrivelse af selve domkirken begyndende med en utroligt udførlig behandling af beliggenhed og kirtegård, hvilket også i forhold til tidligere bind er en udvidelse men et bidrag der på mange måder er med til at kaste lys over bygningen. Arkitektur er nøje sammenhængende med omgivelserne. For eksempel er det af stor betydning at vi får de bedst mulige oplysninger om bispegårdens og kannikeboligernes placering i forhold til domkirken. Arkitektur er ikke betydningsbærende i sig selv men kun i det miljø som den selv er en del af og med til at forme.

Bisperesidensen som lå nord for kirken bestod af flere bygninger der tilsammen udgjorde et anseligt kompleks. Hovedbygningen var et palads i tre stokværk der med sine 45 m var en halv gang længere end det lidt yngre Glimmingehus. En overhvelvet gang i to stokværk førte bispens tørskoet til nordre korsarm. Med rette påpeges det (s. 97), »at det store palads på værdifuld måde belyser den århusianske bispestols formåen i den sene middelalder«. Kannikeboligerne lå syd for kirken og var muligvis også direkte forbundet med søndre korsarm.

Forholdene minder om ordningen i Lund domkirke hvor Erik Cinthio (*Acta archaeologica Lundensia*, s. 192) formoder at ærkebiskoppen der havde sin borg nord for kirken til privat brug benyttede sig af nordre korsarm med tilhørende kapel mens søndre korsarm antages at have udgjort kannikernes kirke. Denne parallelsituation understreger den forklaring som gives på søndre apsiskapels meget ejendommelige og sjældne bænkarangement: kapellet »kan vist kun forklares som mødested for det kapitel som Peder Vognsen ved sine donationer drog omsorg for« (s. 175). Århusbispen har måske også som sin kollega i Lund haft privat kapel i nordre korsarm. Kapellet ved norddøren har i hvert fald været i bispens eje eftersom Ove Bille kunne overdrage det til de evige vikarer (jfr. s. 80).

Afsnittet »Kirkerne i Århus« giver en kort historisk redegørelse for kirkebyggeriet fra ældste tid til et stykke ind i fremtiden med en slutbemærkning om to planlagte kirker i Christians sogn. Hovedvægten i afsnittet ligger dog i den tidligste periode hvor et uhelderligt kildemateriale behandles i tilknytning til de arkæologiske resultater. Den ældste bebyggelse i Århus er konstateret i det nuværende domkirkeområde og kan spores tilbage til 900-tallets begyndelse hvilket svarer til at Århus allerede 948 omtales som sæde for en biskop. Spor af kirker fra denne tid er ikke dukket op, men i 1100-tallets sidste halvdel forenes pludselig skriftlig kilde og arkæologisk vidnesbyrd. Vi får at vide, at bispens kirke før St. Clements' opførelse o. 1200 var den nuværende Vor Frue kirke hvor man i 1950'erne har fundet og rekonstrueret en overhvelvet krypt der henføres til perioden efter 1000-tallets midte. Flere skriftlige vidnesbyrd synes at fortælle, at det var

biskop Peder Vognsen som omkring 1195 påbegyndte opførelsen af den nuværende domkirke inde i centrum af den ældste århusianske bebyggelse og redaktionen af »Danmarks Kirker« tilskriver ham da også æren herfor.

Den kirke som Peder Vognsen antages at have været initiativtager til var en treskibet basilika med et meget langt tværskib forsynet med ialt seks østkapeller. Plan og formsprog i kirkens østparti karakteriseres som lidt gammeldags med forbillede i den tidlige sjællandske teglstensarkitektur som Sorø, Ringsted og Esrom der alle er et slægtled ældre. Langhuset derimod rummer detaljer som peger i en helt anden retning. Vinduesformer og anvendelsen af glacerede teglsten indicerer en påvirkning fra nordtysk arkitektur.

De mange træk i kirkens østparti der peger mod de sjællandske kirker fra tiden efter 1100-tallets midte og som ved opførelsen af Roskilde domkirke o. 1200 allerede var et passeret stilistisk stadium stiller århuskirken i et mærkeligt lys. Hvis vi ikke havde skriftlige kilder der omtaler Peder Vognsen (1191–1204) som kirkens bygherre ville det ud fra en rent kunsthistorisk betragtning være nærliggende at datere den som værende påbegyndt mindst et par årtier før hans episkopat. Her kunne man nok i den historiske indledning savne en mere kritisk holdning til det eksisterende kildemateriale som hovedsagelig består af pavebreve der ofte er upålidelige vedrørende vore hjemlige forhold og en lokal helgenlegende som bevidst forfølger sine egne mål og ikke prætenderer at bringe arkitekturhistoriske sandheder.

Legenden om Hellig Niels der har fået sin endelige udformning i 1300-tallet og ikke som angivet (s. 61) kun er et par generationer yngre end hans død 1180 fortæller, at Niels valgte »sit gravsted i trækapellet ved havet, det kapel, som biskop Peder senere med hr. pave Innocentius III's tilladelse gjorde til domkirke og indviede til den hellige Klemens' ære« (cit. efter Olrik: Danske Helgeners Levned, s. 299). Denne oplysning er imidlertid ikke særlig givende da forfatteren af legendesamlingen her som flere andre steder har hentet sine oplysninger i domkapitlets brevsamling der i kopi er overleveret os i Liber Arusiensis. Denne ovenfor nævnte oplysning afspejler utvivlsomt Celestin III's brev af 23.IV.1197 der meddeler om bisp Peders beslutning om i sten at ville opføre domkirken som i hans forgængers tid kun var bygget af træ. Denne oplysning som har til opgave at fremme folks offervillighed til byggeriet er ikke korrekt. Den ældre domkirke var uden tvivl den nuværende Vor Frue kirke med krypten hvilket også helgenlegenden går ud fra. Da det bevarede kildemateriale nemlig Liber Arusiensis først begynder med Peder Vognsens episkopat og hans reorganisering af domkapitlet kommer han for eftertiden til at stå som den store bygherre uden at vi kan se, om han er igangsættereren eller blot videreføreren af forgængerens værk. De breve der er udstedt af bisp Peder selv omtaler snarest kirken som en realitet. Således skænkede han 1195 sin bogsamling til St. Clemens kirke at anbringe »in beati Clementis armario« (DD I III 208) hvilket dog ikke kan være den del af bygningen man først er begyndt opførelsen af.

Der er således i kildematerialet intet som modsiger at kirkebyggeriet var i fuld gang da Peder Vognsen blev biskop. Legenden om Niels fortæller endog at denne fromme kongesøn gav mange gaver til det kapel hvori han ville begraves. Disse gaver – om de har eksisteret – kan have dannet begyndelsen til et nybyggeri inde i den gamle bydel – et byggeri som således er foregået under biskop Svends auspici og ligesom for de fleste domkirkers vedkommende hovedsagelig for kongeslægtens midler. Roskilde domkirke blev under Absalon eller Peder Suneson planlagt som en korskirke men de allerede påbegyndte korsarme blev senest 10–15 år ind i 1200-tallet revet ned i overensstemmelse med tidens ændrede signaler fra Nordfrankrig (»Danmarks Kirker«, Roskilde domkirke bd. 1, s. 1316 ff.). Når Århus domkirke blev fuldført som en korskirke skyldes det

sikkert at byggeriet o. 1200 var for langt fremskredent til, at man kunne følge eksemplet fra Roskilde. Dette synspunkt stemmer også med den antagelse at kantoriet blev oprettet ved byggeriets fuldførelse (jfr. ovenfor s. 507). I hvert fald må håndværkerne senest o. 1240 da dominikanerne fik overdraget den gamle domkirke være nået så langt at St. Clemens var funktionsdygtig.

Oplysningerne om flytningen af biskopskirken fra Vor Frue der lå uden for byens volde til St. Clemens som kort (?) før 1200 påbegyndtes opført i byens midte og som med tilliggende bispe- og kannikeboliger m.m. har optaget en meget stor del af arealet inden for voldene har et langt større perspektiv end et lokalt århusiansk. Man fornemmer nemlig af det sparsomme kildemateriale at flytningen var økonomisk betinget. I overensstemmelse med den katolske kirkes traditioner skulle bispens sæde helst placeres i en by men det er ikke kun i matadorspillet tidsalder at grundpriserne er højere i tæt bebyggelse end uden for samme. 1207 hører vi om at udvalgt biskop Skjalm Vognsen har overdraget kannikerne grundstykker i Århus by (DD I IV 118) altså samtidig med opførelsen og udbygningen af et nyt domkirkekompleks. Besiddelsen af centrale bygrunde har været en forudsætning for kirkebyggeriet. Er udviklingen en tidlig parallel til Nationalbankens opslugning af gode lejligheder og forretninger i det centrale København?

Det er i dette perspektiv en meget nærliggende tanke at flere af de ældste bispesæder i grundlæggelsestiden har været totalt afhængige af især kongelige gaver på grund af fraværet af faste indtægter først og fremmest tiende. Den mangelfulde økonomiske formåen har givetvis gjort det vanskeligt straks at placere et domkirkekompleks på de dyreste grunde hvorfor de ofte kom til at ligge uden for byen.

Hermed får vi en rimelig forklaring på hvorfor man i Ribe i årtier har ledt forgæves efter den ældste by. Sålænge man gravede omkring domkirken kunne man kun finde middelalderlevn men da tilfældet i 1972-73 førte til gravninger på den anden side af åen kom resterne af den ældste by til sync. I dag ses det at den nustående domkirke i Ribe (for en nøjere datering af denne må vi afvente bindene af »Danmarks Kirker« for Ribe amt) oprindeligt lå uden for den ældste by som efterhånden bredte sig til også at omfatte kirken. Ribebispen behøvede ikke at skaffe grundstykker i byen fordi byen bredte sig til hans side af åen.

Dette økonomisk (?) betingede placeringsperspektiv behøver ikke at have været gældende for hele landet men det rejser tankevækkende spørgsmål for de øvrige stifters vedkommende: vendsysselbispenses gradvise men mislykkede tilnærmelse til Hjørring – forholdet mellem St. Margrethe kirke i Asmild ved Viborg sø og kvaderstenskatedralen inde i byen – de vedvarende konflikter mellem provsten ved Vor Frue i Odense og kapitlet ved St. Knud med hensyn til at afgøre bispevalg. At provsten overhovedet kunne hævde en kompetence ved bispevalg peger i hvert fald hen på Vor Frue kirkes særlige forhold til bispen et forhold som kan være særdeles gammelt – relationerne imellem Hedeby og Slesvig i forbindelse med spørgsmålet om hvor den ældste kirke lå: i Hedeby eller der hvor nu Slesvig domkirke står – de særprægede forhold imellem roskildebispens placering på bakkekammen over fjordens bund og byens gamle kirkebyggeri i dens havnekvartier dens »Piræus« (jfr. Olaf Olsen: Sankt Ibs kirke i Vindebode, Fra Københavns amt 1962, s. 66) – og endelig det af Adam af Bremen helt tendentiøst fortegnede billede af bispesforholdene ved Lund og Dalby i tiden efter 1060. Knud den Helliges gavebrev fra 1085 til den endnu ikke færdigbyggede kirke i byen Lund er måske at betragte som en tidlig parallel til århusbispens overdragelser af grundstykker i 1207 (disse tanker har jeg fremsat i en excurs i »En bestemmelse af den ældste kirkelige organisation i Århus«, speciale ved Københavns universitet 1967).

Den romanske katedralkirke i Århus blev i 1400-tallet genstand for store ombygninger

først og fremmest med biskop Jens Iversen Lange (1449–82) som initiativtager. Hans våben blev anbragt på tårnet for at ingen skulle være i tvivl. Overalt i behandlingen af domkirkens kalkmalerier og inventar fremtræder Jens Iversens rolle som en af 1400-tallets store mæcener ganske klart: en dansk godsejer i gejstlig ikklædning som storstilet opdragsgiver.

Jens Iversen ofrede enorme summer (hvordan skaffede han dem?) på udsmykning af kirkens ydre og indre. Hans virksomhed er et godt eksempel på arkitekturens og kunstens rolle i en feudal repræsentativ offentlighed: »Denne repræsentative offentlighed konstituerer sig ikke som et socialt område, som en offentlighedens sfære – snarere er den et slags statussymbol, hvis ordet kan benyttes i denne sammenhængen. Uanset hvilket trinn jordeieren befinder sig på, er hans status i sig selv nøytral overfor kriteriene »offentlig« og »privat«. På annen side repræsenterer innehaveren sin status offentlig: han viser seg, framstiller seg som legemliggjørelse av en eller annen »høyere myndighet« (Jürgen Habermas, *anf. arb.*, s. 6). Denne repræsentative offentlighed har på det kirkearkitektoniske område sin sidste men lige så interessante udløber i brygger Carl Jacobsens »Jesuskirke« fra 1880erne i naboskab til Carlsbergbryggerierne.

I grell modsætning til Jens Iversens kirkebyggeri står det følgende århundredes opfattelse. I forbindelse med opsætningen af et nyt spir skal Chr. III's foretrukne bygmester Morten Bussert have udtalt at »dersom der fattes mere Bly, da mener han, at man faar vel Raad endnu til en Landsbykirke eller to at lade bryde neder, om Behov gøres« (s. 292).

Det er lærerigt at følge de skiftende tiders holdning fra Jens Iversen over Morten Bussert til C. F. Harsdorff. I 1770erne trængte kirken til istandsættelse. Under forberedelserne til de påkrævede reparationer udspillede en kamp mellem på den ene side smålige og lokale interesser og på den anden side den oplyste enevældes overbygningsdirektion hvor nyklassicismens store arkitekt Harsdorff kraftigt gjorde sig til talsmand for at respektere den gamle bygnings formsprog. Den meget detaljerede gennemgang der gives af denne sags udvikling er interessant især ved at fremhæve Harsdorffs holdning. Hans indstilling at »Kirkens Bygninger, i den Stiil de ere byggede, maatte istandsættes uden derved at foretage nogen unyttig og upassende fremmed Forandring« (s. 305) var enestående på et tidspunkt hvor man betragtede middelalderen med dens frembringelser som en mørk, uciviliseret periode mellem den klassiske oldtid og dens genfødsel renæssancen.

Harsdorff varsler med denne opfattelse de ændringer fra en repræsentativ til en borgerlig offentlighed som så tydeligt kommer frem i N. L. Høyens virke. At betragte en kirkebygning som en kulturel enhed med egen værdi og kvalitet var på Harsdorffs tid helt enestående. Det for den følgende periode så selvfølgelig i denne opfattelse er hele forudsætningen for en publikationsrække som »Danmarks Kirker«. Denne opfattelse af en udgrænsning af en kultursfære var grundtanken bag oprettelsen af de to fonds: Carlsbergfondet og Ny Carlsbergfondet som yder en meget væsentlig støtte til udgivelsen af »Danmarks Kirker«. Denne opfattelse som vil få det stadig vanskeligere at eksistere i et samfund hvor produktionsfæren trænger sig mere og mere ind i bl. a. kultursfæren med sine opprioriteringer af det for produktionen »relevante« (jfr. bryggeriernes pengetilskud til dansk sportsliv). Erkendelsen af det nødvendige i at bevare vore gamle kirker med deres kalkmalerier og inventar er voksende. Store og bekostelige restaureringsarbejder er i gang f. eks. med altertavlen i Århus domkirke – dog ikke udelukkende som et statsligt styret og bekostet initiativ. Hvis ikke der ligger en tilsvarende vilje bag oprettholdelsen af en støtte til en videnskabelig behandling af samme kirker med deres inventar så får man automatisk den opfattelse at den øgede bevaringsinteresse skyldes at tin-

gene i et samfund som vort har opnået en »kulturværdi« som er ved at overgå og dermed fjerne deres historiske værdi (jfr. Walter Benjamin: Kulturindustri, dansk oversættelse 1973). »Det originale værks betydning består ikke længere i hvad det særegent siger os, men i hvad det særegent er. Hvorledes vurderes og defineres dets særegenhed i vores nuværende kultur? Den defineres som en genstand, hvis værdi er afhængig af dens sjældenhed. Denne værdi fastsættes og måles ved den pris det kan opnå på markedet. Men fordi det ikke desto mindre er »et kunstværk« – og kunst sættes højere end handel – siges dets handelsværdi at afspejle dets åndelige værdi« (John Berger: Se på billeder, dansk oversættelse 1977, s. 21). At støtte en forsknings- og udgivervirksomhed som »Danmarks Kirker« må og bør være en opgave for den stat i det samfund som bekender sig til kulturarens historiske og dermed samfundsmæssige betydning.

Alle kirkens kalkmalerier er sengotiske men repræsenterer ikke en samlet helhedssogende udsmykning: »Så godt som hele den i dag eksisterende udmaling er imidlertid foranstaltet af de tre bisper (Jens Iversen Lange, Ejler Madsen Bølle og Niels Clausen), der gennemførte ombygningen og sørgede for inventaret til den nye katedral. Resultatet af deres virke skulle ikke stå anonymt for eftertiden. Selvbevidst lod de anbringe de biskoppelige våbner i forbindelse med de kalkmalede dekorationer og religiøse motiver« (s. 376). Flere af billederne er historisk interessante. Om den i Danmark enestående fremstilling af de tolv sibyller står der: »Herved demonstreres ikke alene en afhængighed af tysk kulturkreds, men selve valget af de tolv sibyller og ordlyden af deres spådomme markerer tillige en tidsmæssig sammenhæng med både italiensk og fransk kultur af stor aktualitet« (s. 399).

Højaltertavlen som er ved at blive færdigrestaureret har fået sin egen monografi i Erik Moltkes to-bindes værk: Bernt Notkes altertavle i Aarhus domkirke og Tallintavlen, 1970. Det er derfor naturligt at Moltke har redigeret afsnittet om denne altertavle som er så enesående herhjemme og takket være arbejdet med monografien får vi s. 495 ff. et spændende indblik i den komplicerede fremstillingsproces: hvor meget lavede Bernt Notke og hvor meget blev bortliciteret? Sådanne oplysninger om middelalderlige entreprisarbejder inden for kunstproduktionen er desværre meget sjældne men de spreder lys over andre »træskærerarbejder«. En lille detailoplysning om tavlens restaurering kaster sit eget skær over konsollecopfattelsen anno 1809. Dette år skriver Chr. Vest Hertel: »At Altertavlen blev forfrisket med nye Maling og Forgyldning i Aaret 1781 dette har man hin veltænkende Borger Iens Antonisen at takke for... (som) formaaede den da i Aarhus boende formuende Enke, Mad. Mørk til at give 100 Rdl. til ommeldte Domkirkens Altertavles Forbedring og Opmaling« (s. 500). En meddelelse af denne art findes ikke i de tidligere bind af »Danmarks Kirker« og den hører strengt taget ikke hjemme i dette »repertorium«. Men jeg vil nødig undvære oplysningen om hvem der takkes for at kirken modtog 100 rdl. til altertavlens istandsættelse.

Afsnittene om orgler (s. 581 ff.) og tårnure (s. 618 ff.) viser også traditionsbrud med den oprindelige praksis. De to afsnit skyldes henholdsvis Ole Olesen og Hans Stiesdal hvis ekspertviden er hentet ind udefra. En nødvendig konsekvens af den ændrede holdning henimod en udtømmende behandling som kun kan hilses velkommen. Domkirken har en sengotisk urskive hvortil der nu kun findes paralleller i domkirkerne i Roskilde og Lund. Under uret opsattes 1717 følgende vers:

»Den Gyldne Klædning Jeg har paa
Lood Skaarup mig forære,
Derfor hans navn hos mig skal staa.
Og Gud hans løn vil være
Ao. 1717«.

Forpagteren på Marselisborg Christen Skaarup bekostede en staffering af urskiven og han lod alverden det vide. Denne notits er blot én blandt mange hundrede som er noteret i de hidtil udkomne bind af »Danmarks Kirker« og den vidner om den økonomiske afhængighed kirkerne var i til det velstående borgerskab.

Det var en madam Mørk og en forpagter Skaarup som i stor udstrækning i 1600- og 1700-tallet sørgede for midlerne til vedligeholdelse. Og det er de samme repræsentanter for borgerskabet der sammen med godsejerne og adelen prægede kirkernes billedlige udsmykning i form af epitafier, mindetavler og gravsten. Epitafierne er med deres indskrifter og billedprogrammer enestående til belysning af selvforståelsen hos det toneangivende borgerskab:

»Rasmus Thestrup den ærlig Mand, / Med kon' oc Boen (!) her huilr hand, / Thil Rosten Klingr verden om: / Stor op i død' Kommer for Dom, / da skal de nu Vit adsprede / Samlis oc faa ævig Glede, / den giffue oss Gud allesammen / Ved Vor Herre Iesum, Amen . . . Gud till ære, Kiercken til Beprydelse oc Loffligt aamindelse . . .«.

Indskrifterne er selvhævdende i deres underkastelse under og tiltro til Guds retfærdige dom. Billederne viser de ærlige og velbyrdige mænd med alvorsmine og deres »kiere« stramt tilknappe og indhyllede hustruer omgivet af bl. a. kvindelige dyde- og hermefigurer med blottede og struttende bryster. Barokken er ikke kun enevoldsfyrsternes udtryksform. De utrolige mange og fremragende fotografier giver brugeren af de senere bind af »Danmarks Kirker« en uvurderlig støtte til forståelse af epitafiernes og gravstenenes visuelle budskaber.

Ved den minutøse undersøgelse af værksteder og ved forsøgene på nøjagtige tilskrivninger etableres ofte en langt større og sikrere viden end den vi hidtil har haft. Om Hans Barchmann står der i Weilbachs kunstnerleksikon: »Barchmanns Værker er forsvundne med undtagelse af Stolestaderne i Fr.borg Slotskirke . . .«.

Men ved at følge de mange henvisninger i hæfterne for Frederiksborg amt kan vi få et langt fyldigere billede af den produktion som Hans snedker i Kratmøllen stod for: »Altertavlen (i Lille Lyngby kirke) er et stateligt arbejde skænket 1630, barok med renæssancevinger til storstykke og postament. Tilsvarende tavler findes i Dråby, Krogstrup og Gerlev, hvoraf sidstnævnte ifølge regnskaberne er udført 1631 af Hans snedker i Kratmøllen alias Hans Barchmann, fra hvis værksted Lille Lyngbys tavle sikkert også er udgået« (Frederiksborg amt, s. 1514). Såvidt altertavler. »Af de prædikestole, vi fra regnskaberne ved, Hans Barchmann har udført, er Lillerøds den eneste bevarede. Andre kan af stilistiske grunde henføres til værkstedet, f. eks. Orø fra 1633, der svarer til Lillerød. En gruppe stole omfattende Strø, Dråby og Kyndby i Horns herred, Nørre Herlev samt Kregme kan muligvis også være udført hos Hans snedker« (Frederiksborg amt, s. 1974). Hertil kommer flere epitafier samt stolestaderne.

Det er blandt andet ved det videre arbejde med sådanne data at det er påkrævet med kunsthistoriske oversigter hvor redaktionen kan få større lejlighed til at konkludere. Synteser over den vidensmasse som redaktionen undervejs har opsamlet må være den naturlige afslutning på beskrivelsen af alle et amts kirker. I Kunsthistorisk oversigt over Sønderjylland står der s. 2662:

»Uanset om en kirkes byggemateriale er rå kamp eller granitkvadre, har der aldrig været tvivl om, hvorfra materialet kom. Derimod har det vakt undren, at man nogle steder anvendte den rå sten, mens man i andre egne påtog sig det vældige ekstraarbejde, som kvaderhugningen har været. Det har givet anledning til de klassiske bemærkninger om jydernes sejhed og flid over for sjællændernes dovenskab. Nu er det jo ikke alene sjællænderne, som har holdt sig til kampestenbyggeriet. Både fynboerne og en hel del jyder var også med på dette område. Ovenfor er der givet en del mål på kvaderstør-

relser. Længder på omkring een meter er meget almindelige, og når man betænker, at der oftest er hugget to kvadre ud af samme blok, er det givet, at denne har været mindst 1×1 meter. Det er klart, at man ikke kunde anvende rå sten af det format – for slet ikke at tale om de stenblokke, hvoraf kvadrene på 2–3 meter blev hugget. Det råmateriale, som har været til rådighed i mange egne, har simpelthen krævet en tildannelse. Vilde man bygge deraf, havde man kun een vej, at bearbejde det. Tildannelsen af kvadre er således næppe et arbejde, man frivilligt har påtaget sig, men et, der er blevet påtvunget.

Disse synteser på et vidtspredt erfaringsmateriale er skelsættende. At det skyldes istidsaflejringer at jyderne sporedes ind på at bearbejde granitten (skal det også være en forklaring på den specielle jyske granitskulptur?) fjerner megen romantik om en egen jysk kunstnerisk natur. Forklaringen har sine materielle forudsætninger. De citerede betragtninger står godt gemt på en side 2662 men vi må dog prise os lykkelige for at der er en kunsthistorisk oversigt hvor de har deres plads.

»Danmarks Kirker« er det eneste sted hvor man kan danne sig et overblik over kirkearkitekturen og -inventaret. Hver kirke er ude og inde, oppe og nede undersøgt, fotograferet og beskrevet og arkivpakker endevendt. Men overblikket er halvt. Den største ulempe ved »Danmarks Kirker« er at det ikke er komplet og ikke bliver det foreløbig. Denne omtale kalder jeg en midtvejsrapport fordi omkring halvdelen af vore gamle kirker ikke er undersøgt og beskrevet endnu. Med den omhu og det deraf følgende sendrægtige tempo vil det være som 100årig at jeg ser det sidste og afsluttende bind af »Danmarks Kirker« men undervejs vil jeg løbende blive orienteret om stadig flere kirker. ALT ANDER DEN OMHYGGELIGSTE UDGIVERVIRKSOMHED.

Axel Bolvig

Göran Inger: Das Geständnis in der schwedischen Prozessrechtsgeschichte. I. Bis zur Gründung des Svea Hofgerichts 1614. Rättshistoriskt Bibliotek, Bd. 26, Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning, Ser. I. Sthlm. 1976.

Udviklingen af tilståelsesinstituttet i svensk procesretshistorie er hovedtemaet både i det allerede udkomne bind I, som dækker perioden indtil 1614, og i det planlagte bind II, som skal omfatte perioden fra 1614 til 1948. Senmiddelalderens gængse formelle beviser, tvekamp, jernbyrd, partsed med eller uden mededsmænd, dominerede de ældste nordiske retskilder, især landskabslovene, selvom bevisformer på vej imod en mere materiel bedømmelse, f. eks. nævn, egen tilståelse, vidner, dokumenter, syn og skøn etc. også forekommer i disse kilder. Egen tilståelse som eksempel på et sådant materielt bevis og med rødder i en europæisk retsudvikling har hidtil kun været genstand for spredt omtale i nordisk retshistorie. Det foreliggende, meget kompetente arbejde råder bod på dette savn.

Undersøgelsen er baseret på et righoldigt udvalg af utrykte og trykte kilder, domme, breve, lovudkast m.v. og af studier i det 16. og 17. århundredes italienske og franske retslærde humanister, men i øvrigt hvilende på et meget bredt litterært fundament. Ud fra sine indgående kildestudier er det forfatterens intention at nå frem til en afklaring af, hvorledes samtiden vurderede tilståelsen som bevismiddel modsat den bedømmelse, som man i dag ud fra en moderne bevislære kunne være tilbøjelig til at anlægge (s. 60). Det er en redelig metode med respekt for kilderne, som har resulteret i mange vigtige iagttagelser; f. eks. påvises en interessant forskel imellem overleverede protokolkoncepter og renskrevne retsprotokoller i henseende til eksakt gengivelse af arbejdet i retten, idet kun koncepterne indeholdt angivelser om retsforhandlingernes hele forløb.